

मौरीको महत्व

मौरीको महत्व

मौरीको महत्व

भाग १ मौरीको महत्व

१.१ परिचय

पृथ्वीमा जति पनि जीव-जन्तुहरु छन्, तिनीहरुको अनुपातमा कीराहरुको संख्या ७५ प्रतिशत छन्। ती मध्ये कतिपय कीराहरुले मानिस, पशुपंक्षी एवं बालीनालीलाई हानी पुऱ्याउने खालका हुन्छन् भने कतिपय कीराहरु अति नै लाभदायक पनि छन्। तिनीहरु मध्ये मौरी पनि एउटा लाभदायक कीरा हो। मौरी एउटा सामाजिक, चेतनशील, परिश्रमी, स्वावलम्बी एवं अनुशासित कीरा भएकोले मौरीबाट मानिसले विभिन्न किसिमको प्रेरणा र शिक्षा लिन सक्दछन्।

जुन सुकै जात, वर्ग र पेशाका मानिसले पनि मौरी सजिलै पाल्न एवं हेरबिचार गर्न सक्छन्। मौरी पालन कम लगानीले, कम ठाउँमा गर्न सकिन्छ। अन्य व्यवसाय जस्तो मेहनत र समय लाग्दैन तापनि आकर्षक आम्दानी हुने गर्छ। यसलाई तरकारी खेती तथा फलफूल खेती संग-संगै गरी दुबैबाट उत्पादनमा बृद्धि गराई लाभ लिन सकिन्छ।

मौरी पालनबाट दुई किसिमको फाईदा हुन्छ। त्यो हो - प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष। मौरी पालनबाट प्रत्यक्ष रूपमा मह, मैन, कुट (पराग) आदि जस्ता उपभोग्य एवं आयुर्वेदिक उपचारको लागि महत्वपूर्ण पदार्थ (वस्तु) प्राप्त हुन्छ। अप्रत्यक्ष रूपमा मौरीले बालीनालीमा पराग सेचन गर्नाले वोट विरुवाको गर्भाधान कार्य हुन जान्छ। बीउ उत्पादन हुनाको साथै जैविक विविधताको संरक्षण गर्छ। मौरी बनस्पति र मानिस बीचको परस्पर सम्बन्ध कायम गर्दछ, अपितु पूरै प्राकृतिक सन्तुलन (Balance of Nature) कायम राख्न मद्दत पुऱ्याएकै हुन्छ।

१.२ मौरीको प्रारम्भिक इतिहास

एशिया महाद्वीपको दक्षिण-पूर्वी भागमा मौरी पाइएको थियो । अहिले पनि एपिस फ्लोरिया तथा एपिस डासेंटा दुई जातका मौरी त्यही पाईन्छन् । त्यहाँबाट मौरी अमेरिका तथा अस्ट्रेलिया पुऱ्याईयो । भौगोलिक परिस्थितिले गर्दा तिनीहरूको रङ्ग र आकार फरक पर्न गएको हो ।

१.३ नेपालमा मौरी पालनको प्रारम्भ तथा विकासक्रम

नेपालमा मौरी पालन परापूर्वकालदेखि गरिदै आएको हो । यो प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक सम्पदाको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको छ । स्थानीय एपिस सेराना जातको घरपालुवा मौरीलाई परम्परागत मुढे घर एवं खोपे घरमा राखी मह उत्पादन गर्ने प्रचलन नेपालको सबै क्षेत्रहरूमा पाईन्छ । परम्परागत तरीकाबाट मह भिक्दा गाँउ-घरको रितीस्थिति अनुसार पात्रो, दिन, बार हेरेर शुभ दिनमा मौरीगोला हेर्ने र मह भिक्दा धुवाँ दिई मौरीलाई एकापट्टी भगाई चाका काट्ने र चाका हातले निचोर्ने गरिन्छ । आधुनिक तरीकाबाट मौरी पालन गर्ने कार्य अभै त्यति विस्तार भैसकेको छैन । यद्यपि नेपालमा धेरै सरकारी एवं गैर-सरकारी संस्थाहरूले आधुनिक तरीकाले मौरी पालनका लागि कार्य गर्दै आएका छन् । श्री ५ को सरकारले पनि संस्थागत रूपमा यसको विकास गर्न थुप्रै प्रयास गरिसकेको छ । शुरुमा घरेलु उद्योग विभाग अन्तर्गत संचालन भएको मौरी पालन कार्यक्रममा विभिन्न जिल्लाहरूमा तालीमको आयोजना गरी उन्नत घरहरू समेत वितरण गर्ने कार्य गरिएको थियो । पछि २०२५/२६ सालमा दूर्गम क्षेत्र र स्थानीय विकास समितिले पनि व्यवसायको रूपमा मौरी पालन कार्यक्रम संचालन गरेको थियो ।

व्यवसायिक कीट विज्ञान आयोजना स्थापना भए पछि कृषि वर्ष २०३२/३३ देखि कृषि विभाग अन्तर्गत मौरी पालन गर्ने निश्चित कार्यक्रम संचालन हुन थालेको थियो । यति बेला परीक्षणको रूपमा मौरी पालन गरिएको थियो । त्यस पछि एकाईको रूप दिइयो र व्यवसायिक कीट विज्ञान आयोजना खोपासीमा कार्यालय स्थापना गरियो । २०४२/४३ सालमा श्री ५ बाट मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको भ्रमणको सिलसिलामा व्यवसायिक कीट विज्ञान आयोजना खोपासीमा सबारी होइबक्सी मौरी पालनलाई प्रोत्साहन गर्न एउटा छुट्टै निकायको स्थापना गर्ने भनी निर्देशन बक्स भए अनुरूप २०४३/४४ सालमा मौरी पालन केन्द्र गोदावरीमा स्थापना गरियो ।

२०४४ श्रावण २८ गते नेदरलैण्ड सरकार र श्री ५ को सरकारका बीच भएको सम्झौता अनुसार ६ वर्षको लागि मौरी पालन तालीम तथा प्रसार सेवा आयोजना (BETRESP) स्थापना गरियो । सो आयोजनाले मौरी पालन कार्यक्रम संचालन भएका जिल्लाका अगुवा कृषक तथा जिल्ला कृषि विकास कार्यालयका नायव प्राविधिक सहायक/प्राविधिक सहायकहरूलाई तालीम दिने र प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउने र ५० प्रतिशत अनुदान दिई आधुनिक घर वितरण गर्ने कार्यक्रम पनि संचालन गर्‍यो । आ.व. २०५१/५२ देखि सो

आयोजना श्री ५ को सरकारको कृषि मन्त्रालयलाई हस्तान्तरण गरियो । हाल सो संस्थाको नाम मौरी विकास शाखा (BDS) राखिएको छ । नेपालका पचहत्तरै जिल्लाहरूमा सेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले जिल्ला विकास कार्यालय मार्फत सो संस्थाले प्राविधिक सेवा पुऱ्याउँदै आएको छ । यसै गरी घरेलु तथा साना उद्योग विकास समिति, महिला विकास शाखा, कृषि विकास बैंक, साना किसान विकास आयोजना, GTZ लगायत कैयौं व्यक्तिगत फर्म एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाहरूले पनि मौरी पालन सम्बन्धी तालीम, प्राविधिक सहयोग तथा अन्य आवश्यक उपकरण उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

मौरी पालन सम्बन्धी विविध अनुसन्धानात्मक कार्यक्रम पनि चल्दै आइरहेका छन् । सन् १९९१ मई देखि सन् १९९३ जून महिनासम्म अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ईसिमोड) ले स्थानीय एपिस सेराना जातको मौरीको वंशानुगत विविधता सम्बन्धी अध्ययन गरेको थियो । सो संस्थाका अनुसार नेपालको उच्च हिमाली भेकमा पाईने एपिस सेराना, अरु मौरी भन्दा ठूलो आकारको र बढी उत्पादनशील भएको पाईयो । तर मध्य-पहाडी भेकमा पाईने एपिस सेराना भने हिमालयको भन्दा कम उत्पादनशील पाइयो । तराईमा पाईने एपिस सेराना इन्डिका वर्णको मौरी सबै भन्दा सानो र सबै भन्दा कम उत्पादनशील भएको पाईयो ।

त्यसै गरी सन् १९९३ जुलाईदेखि सन् १९९५ जुलाईसम्म सो संस्थाले मौरीमा वंश सुधार गर्ने, विभिन्न प्रजातीका मौरीको परागसेचन क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने तथा मौरीको महको प्राकृतिक स्रोत (पुष्परस भएका विरुवाहरू) पत्ता लगाउने काम गरेको छ । सो अनुसन्धानको आधारमा विभिन्न पुस्तक-पुस्तिका पनि प्रकाशन गरेका छन् । सन् १९९५ अगस्तदेखि सो संस्थाले मौरीका लागि उपयुक्त घर तथा प्रविधिको खोजी गर्ने, तालीम दिने एवं प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउने कार्य गरेको छ ।

यस बाहेक हाल नेपालमा अन्य विभिन्न निजी (प्राइभेट) मौरीपालक फर्महरू संचालन भइरहेका छन् ।

१.४ नेपालमा मौरी पालनको सम्भाव्यता तथा आवश्यकता

नेपालको धेरै जसो भू-भाग पहाडले ढाकेको भएता पनि प्रकृतिले गर्दा त्यस्ता भागहरूमा विभिन्न किसिमका मौरीलाई उपयुक्त बोट विरुवाहरूको बाहुल्यता छ । त्यस्ताबोट मौरीहरूको लागि उपयुक्त हुन्छ । त्यस बाहेक कृषि योग्य खेतवारी हुनाले समय-समयमा लाग्ने बाली मौरी चरनको लागि अति नै उपयुक्त हुने गर्छ ।

मौरी पालन पनि कृषि व्यवसाय हो । यसलाई कृषि तथा वनमा आधारित पूरक व्यवसायको रूपमा समावेश गर्न सकिन्छ ।

हाम्रो देशका कतिपय जनता भूमिहीन छन् । यिनीहरुको लागि मौरी पालन एउटा आयमूलक व्यवसाय बन्न सक्छ, मौरी पालनको लागि कुनै जग्गा-जमीनको आवश्यकता पर्दैन । घर वरिपरि, बारदली, आदि ठाउँमा पाल्न सकिन्छ । गाउँघरमा पराम्परागत तरीकाबाट मौरी पाल्ने आएको अनुभव छ । तर यसमा आधुनिकीकरण गर्दै लगे अझ बढी उपयोगी हुन सक्छ । नेपालमा पाँच जातका मौरी पाइन्छ । ती मध्ये दुई जातका मौरीलाई घरमा राखी पाल्न सकिन्छ भने बाकी तीन जातका मौरी जङ्गली स्वभावका हुन्छन् । यी सबै जातका मौरी पाइनु नै मौरी पालनको सम्भाव्यता हो भन्ने कुराको संकेत हो । जंगली जात एपिस डार्सेटा तथा एपिस लेवोरिओसा दुईजातका मौरीले सबभन्दा बढी मह उत्पादन गर्दछ । एपिस डार्सेटा तराईमा पाइन्छ भने एपिस लेवोरिओसा पहाड अति विकट भीरमा गोला बनाएर बसेको हुन्छ । यी दुवै जातका मौरीको मह उत्पादन क्षमता बढी हुन्छ । यी जङ्गली जातको महको माग विदेशमा दिन प्रति दिन बढ्दैछ । त्यस्ता मौरीको संरक्षण तथा संवर्द्धन गरी उच्चस्तरीय मह उत्पादन गर्न सकिन्छ । यिनीहरुबाट उत्पादन हुने महलाई व्यवस्थित किसिमले सङ्कलन गरेमा यसलाई एउटा व्यवसायको रूपमा विकास गर्न सकिने सम्भावना देखिएकोछ । साथै विदेशमा एपिस डार्सेटा, एपिस लेवोरिओसा, तथा एपिस सेराना मौरीको महको माग बढ्दै गईरहेकोले यस व्यवसायबाट कम लगानीमा प्रशस्त विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिने देखिन्छ ।

नेपाल एउटा कृषि प्रधान देश भएकोले आधुनिक खेती प्रणालीमा मुख्यतः बालीहरुमा पराग सेचन गर्नको लागि मौरी नै एउटा कुशल परागसेचक कीरा हो । यसले गर्दा महको साथै बाली उत्पादनमा समेत बृद्धि हुने भएकोले कृषि क्षेत्रमा मौरी पालनको आवश्यकता स्पष्ट छ । यी सबै कुरालाई विचार गर्दा नेपालमा मौरी पालन व्यवसायको सम्भाव्यता तथा भविष्य निकै उज्वल छ ।

१.५ नेपालमा मौरी पालनका समस्या तथा समाधानका उपायहरू

नेपालमा मौरी पालनमा मात्र होइन हरेक क्षेत्रमा आफ्नै किसिमका समस्या छन् । यस्ता समस्याबाट डराउने हो भने कुनै पनि काम गर्न सकिदैन । त्यसले गर्दा समस्यालाई सङ्कलन तथा अध्ययन गरी प्राथमिकताको क्रमानुसार समाधान गर्दै अगाडि बढ्दै जानु पर्छ ।

आफूबाट मात्र समाधान हुन नसक्ने समस्या पनि हुने गर्छ । यस्तालाई सम्बन्धित सरकारी संस्था/गैर-सरकारी संस्था तथा व्यक्तिको सहयोग लिई उचित सुझाव तथा सल्लाहबाट समाधान गर्न सक्नु पर्छ । त्यसैले कुनै व्यवसाय तथा काम गर्दा समस्याबाट डराउनु हुँदैन बरु समाधानको खोजी गरी कार्य सम्पन्न गर्नु पर्दछ ।

यस्तै मौरी पालन व्यवसायमा पनि समय-समयमा केही न केही समस्या आउनु स्वभाविकै हो । मौरी पालनमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा हानी गर्ने खालका समस्या छन् । मौरी पालनका केही समस्या तथा समाधानका उपायहरू निम्न प्रकार छन् ।

वन जङ्गलमा हास

हाम्रो देशमा वन जंगल प्रशस्त भए तापनि केही दशक यता ठूलो हास भएको छ । यो क्रम अहिलेसम्म पनि उस्तै छ । यसै प्रकारले हास हुँदै गएमा वातावरणमा नराम्रो प्रभाव पर्नाको साथै मौरी पालन व्यवसाय नै समाप्त हुन सक्छ । त्यसैले वन संरक्षणको साथै मौरीलाई काम लाग्ने बोट विरुवा रोपिनु पर्छ । जिल्ला वन कार्यालयको सहयोगमा त्यस्ता रुख रोप्नु आवश्यक देखिन्छ । जिल्ला कृषि कार्यालयबाट मौरी चरनको लागि फलफूलको बोट विरुवा वितरण गरिनु पर्छ । त्यसबाट कृषकहरुलाई दोहरो फाइदा हुन्छ र मौरी चरनको समस्या केही हदसम्म समाधान भई बढी भन्दा बढी मौरी वृद्धि हुनुको साथै मह उत्पादन भए मौरी व्यवसायलाई सफल बनाउनमा धेरै सहयोग पुग्न जानेछ ।

कीटनाशक विषादि

आधुनिक कृषि प्रणालीको साथसाथै विभिन्न कीटनाशक विषादिहरुको प्रयोग दिन प्रति दिन बढ्दै गईरहेको छ । यसबाट मौरी पालन व्यवसायको लागि अभिशाप सिद्ध भएको छ । यसको लागि कृषकहरुलाई कीटनाशक विषादि बारे ज्ञान तथा कृषक-कृषक बीच समन्वय हुन अति आवश्यक छ ।

प्राविधिक सेवाको अभाव

नेपालमा मौरी पालन सम्बन्धी विषयहरुमा काम गर्ने संस्था तथा प्राविधिकहरुको अभावले गर्दा समय-समयमा मौरी पालनमा देखा पर्ने समस्याहरुको तत्काल समाधान हुन सकेको छैन ।

यसको लागि मौरी पालन कार्यक्रमलाई समूहगत रुपमा संचालन गरिनु पर्छ । मौरीपालकलाई तालीमको साथै समय-समयमा प्राविधिक अनुगमन अति आवश्यक हुन्छ । अनुगमन नै कार्यक्रम सफल पार्ने एउटा कडी हो । अनुगमनको क्रममा मौरीपालकलाई दक्ष बनाउदै लान सके कार्यक्रम उनीहरुबाटै पूरा हुन सक्ने हुन्छ । यसो गर्नाले कार्यक्रम राम्रो र दीगो हुन्छ ।

मौरीको जात अनुसार क्षेत्र विभाजन नभएकोले

हाल नेपालमा यूरोपियन मौरी आयात भई सकेको छ । यी जातका मौरी अरु घरमा पालिने मौरी भन्दा निश्चय नै बढी मह उत्पादन गर्दछन् । तर यसलाई नेपालको पहाडी क्षेत्रहरुमा पाल्न उपयुक्त हुँदैन । किनभने यो मौरीलाई चाहिने उपयुक्त वातावरण मिल्दैन । तर तराई तथा भित्री तराईको लागि यो जात धेरै उपयुक्त देखिन्छ । यूरोपियन मौरी पहाडी क्षेत्रमा पालेको खण्डमा त्यहाँका स्थानीय जातका मौरीको मह उत्पादन घट्दै जान्छ । पछि मौरी नै मर्छ । पछि यूरोपियन मौरी पनि बाँच्दैन । त्यसैले मौरीको जात अनुसार क्षेत्र निर्धारण गर्नु अति आवश्यक हुन्छ ।

यूरोपियन मौरीलाई भित्री तराई तथा तराईमा मात्र पालने र स्थानीय जातका मौरीलाई पहाडी क्षेत्रमा पालन गरेको खण्डमा यी दुवै जातलाई बचाई मह उत्पादनमा बृद्धि गराउन सकिन्छ । यसको लागि सरकारी-स्तरमा नीति नियम बनाई कार्यक्रम संचालन गरेमा मौरी पालन व्यवसाय बढी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

मौरीपालकहरुमा समन्वयको कमी

नेपालमा मौरी पालन संघ संगठन भए तापनि तिनीहरु सुचारु रूपले संचालन भएको छैन । त्यसले गर्दा मौरीपालकहरु मौरी पालन सम्बन्धी नयाँ प्रविधिको जानकारीबाट अनभिज्ञ छन् । यसको लागि मौरीपालक सङ्गठनलाई सक्रिय बनाई समय-समयमा सभा गोष्ठी गरेमा एक क्षेत्रका मौरीपालकको समस्या अर्को क्षेत्रका मौरीपालकलाई अवगत गराउन सकिन्छ । त्यस्तो छलफलबाट समस्या समाधान हुन सक्छ । नयाँ प्रविधिको जानकारी पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । मौरी पालन व्यवसायलाई अझ अगाडि बढाउने सम्भावना धेरै छ ।

१.२ मौरीपालनको प्रभावकारी प्रचार तथा समाचारिकर उपायहरु

मौरीपालनको प्रचार तथा समाचारिकरणका लागि सामुदायिक स्तरमा मौरीपालकहरुलाई एकत्रित गरी कार्यक्रमहरुको आयोजना गर्नुपर्नेछ । यसबाट मौरीपालकहरुको समस्याहरुको समाधान गर्न सकिनेछ ।

मौरीपालनको प्रचार तथा समाचारिकरणका लागि सामुदायिक स्तरमा मौरीपालकहरुलाई एकत्रित गरी कार्यक्रमहरुको आयोजना गर्नुपर्नेछ । यसबाट मौरीपालकहरुको समस्याहरुको समाधान गर्न सकिनेछ ।